

Michał
Heller

Seria wydawnicza

POLSKA FILOZOFIA CHRZEŚCIJAŃSKA XX/XXI WIEKU

Jerzy Waclaw Gałkowski • Mieczysław Gogacz • Michał Heller • Stanisław Kamiński
Kazimierz Kloskowski • Kazimierz Kłósak • Feliks Koneczny • Mieczysław Albert Krąpiec • Jan Krokos
Piotr Lenartowicz • Mieczysław Lubański • Konstanty Michalski • Józef Pastuszka • Jerzy Perzanowski
Andrzej Póltawski • Antoni Siemianowski • Antoni B. Stępień • Władysław Stróżewski • Tadeusz Styczeń
Szczepan Ślaga • Tadeusz Ślipko • Józef Tischner • Karol Wojtyła • Jacek Woroniecki
Zofia Józefa Zdybicka • Józef Życiński • Przewodnik po polskiej filozofii chrześcijańskiej XX i XXI wieku

Rada naukowa

Artur Andrzejuk, ks. Maciej Bała, Tadeusz Biesaga SDB,
Józef Bremer SJ, Stanisław Gałkowski, ks. Grzegorz Hołub,
Tomasz Homa SJ, ks. Jarosław Jagiełło, Adam Jonkisz,
ks. Jan Krokos, Anna Latawiec, Anna Lemańska,
Damian Leszczyński, Marek Maciejczak, ks. Ryszard Moń,
Zbigniew Pańpuch, Ewa Podrez, Paweł Polak, Paweł Skrzydlewski,
ks. Marek Słomka, ks. Jan Sochoń, Krzysztof Stachewicz,
ks. Adam Świeżyński, Marek Urban CSsR, Jacek Wojtysiak,
ks. Kazimierz M. Wolsza, ks. Władysław Zuziak, Urszula Żegleń

Redakcja naukowa

Piotr Stanisław Mazur, Piotr Duchliński

<https://pchph.ignatianum.edu.pl>

POLSKA FILOZOFIA
CHRZEŚCIJAŃSKA
XX/XXI WIEKU

Michał Heller

Paweł Polak
Tadeusz Pabjan
Kamil Trombik
Milena Cygan

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie

Kraków 2026

Spis treści

I. MICHAŁ HELLER – OSOBA I DZIEŁO

WSTĘP	11
1. BIOGRAFIA MICHAŁA HELLERA	15
1.1. DZIECIŃSTWO I MŁODOŚĆ	15
1.2. ŚRODOWISKO KRAKOWSKIE	17
1.3. UCZONY ŚWIATOWEJ SŁAWY	22
2. SZCZEGÓŁOWE PROBLEMY TEORETYCZNE	27
2.1. FIZYKA TEORETYCZNA I KOSMOLOGIA	27
2.2. ZAGADNIENIA METAFILOZOFICZNE	31
2.3. FILOZOFIA MATEMATYKI	44
2.4. FILOZOFIA FIZYKI I KOSMOLOGII	51
2.5. OD ANALIZY RELACJI NAUKA–WIARA DO PROGRAMU TEOLOGII NAUKI	71
3. DYSKUSJE I POLEMIKI	87
3.1. POLEMIKA ZE ŚRODOWISKAMI NEOTOMISTYCZNYMI	87
3.2. KRYTYKA KONCEPCJI NIEZALEŻNYCH PARADYGMATÓW	89
3.3. KRYTYKA FIZYKOTELOGII I NOWEGO ATEIZMU	92
3.4. KRYTYKA TEORII INTELIGENTNEGO PROJEKTU	98
3.5. DYSKUSJA WOKÓŁ KONCEPCJI MATEMATYCZNOŚCI ŚWIATA	101
4. ODDZIAŁYWANIE NA ŚRODOWISKO KRAJOWE I ZAGRANICZNE ...	103
4.1. ODDZIAŁYWANIE W POLSKIM ŚRODOWISKU FILOZOFICZNYM	103
4.2. UZNANIE MIĘDZYNARODOWE	114
5. BIBLIOGRAFIE PRAC MICHAŁA HELLERA	121
6. SŁOWNIK PODSTAWOWYCH TERMINÓW	123

II. MICHAŁ HELLER – TEKSTY WYBRANE

NOTA REDAKCYJNA	145
JAK MOŻLIWA JEST „FILOZOFIA W NAUCE”?	
M. Heller, <i>Jak możliwa jest „filozofia w nauce”?</i> , „Studia Philosophiae Christianae” 1986, t. 22, nr 1, s. 7–19	149
JAK UPRAWIAĆ FILOZOFIĘ PRZYRODY?	
M. Heller, <i>Jak uprawiać filozofię przyrody?</i> , w: M. Heller, <i>Nauka i wyobraźnia</i> , Kraków 1995, s. 145–150	163
NAUKI PRZYRODNICZE A FILOZOFIA PRZYRODY	
M. Heller, <i>Nauki przyrodnicze a filozofia przyrody</i> , „Roczniki Filozoficzne” 1998, t. 46, nr 3, s. 7–14	169
CZY ISTNIEJE FILOZOFIA CHRZEŚCIJAŃSKA?	
M. Heller, <i>Czy istnieje filozofia chrześcijańska?</i> , w: M. Heller, <i>Sens życia i sens Wszechświata</i> , Tarnów 2002, s. 49–60	177
CZY FILOZOFIA MOŻE BYĆ SPOSOBEM NA ŻYCIE?	
M. Heller, <i>Czy filozofia może być sposobem na życie?</i> , w: <i>Jak być uczonym</i> , red. M. Szczerbińska-Polak, Kraków 2009, s. 53–64	187
TEORIA KATEGORII, LOGIKA I FILOZOFIA	
M. Heller, <i>Teoria kategorii, logika i filozofia</i> , „Filozofia Nauki” 2016, t. 24, nr 2, s. 5–15	195
STRUKTURALIZM W FILOZOFII MATEMATYKI	
M. Heller, Mączka J., <i>Strukturalizm w filozofii matematyki</i> , „Kwartalnik Filozoficzny” 2004, t. 32, nr 2, s. 5–22	207
CZY ŚWIAT JEST RACJONALNY?	
M. Heller, <i>Czy świat jest racjonalny?</i> , „Zagadnienia Filo- zoficzne w Nauce” 1997, nr 20, s. 66–78	225
CZY ŚWIAT JEST MATEMATYCZNY?	
M. Heller, <i>Czy świat jest matematyczny?</i> , „Zagadnienia Filozoficzne w Nauce” 1998, nr 22, s. 3–14	237
CO TO ZNACZY „ISTNIEĆ” W FIZYCE?	
M. Heller, <i>What Does It Mean “To Exist” in Physics?</i> , „Philo- sophical Problems in Science/Zagadnienia Filozoficzne w Nauce” 2018, nr 65, s. 9–22. Tłumaczenie: Kamil Trombik i Paweł Polak, przekład autoryzowany przez Michała Hellera	247
CZY FIZYKA JEST NAUKĄ HUMANISTYCZNĄ? [WYBÓR]	
Heller M., <i>Czy fizyka jest nauką humanistyczną?</i> , Tarnów 1998	259

FILOZOFIA PRZYPADKU: KOSMICZNA FUGA Z PRELUDIUM I CODĄ [WYBÓR]	
M. Heller, <i>Filozofia przypadku. Kosmiczna fuga z preludium i codą</i> , Kraków 2011 [rozdział: Inteligentny Projekt czy Zamysł Boga?]	269

CHRZEŚCIJAŃSKI NATURALIZM	
M. Heller, <i>Chrześcijański naturalizm</i> , „Roczniki Filozoficzne” 2003, t. 51, nr 3, s. 41–58	283

NOWA FIZYKA I NOWA TEOLOGIA – STWORZENIE A EWOLUCJA [WYBÓR]	
M. Heller M., <i>Nowa fizyka i nowa teologia</i> , Tarnów 1992 [rozdz. 7]	301

NAUKA I TEOLOGIA – NIEKONIECZNIE TYLKO NA JEDNEJ PLANECIE [WYBÓR]	
M. Heller, <i>Nauka i teologia – niekoniecznie tylko na jednej planecie</i> , Kraków 2019	311

BIBLIOGRAFIA

CYTOWANE PRACE MICHAŁA HELLERA	323
POZOSTAŁA CYTOWANA LITERATURA	326

I.

MICHAŁ HELLER
– OSOBA I DZIEŁO

WSTĘP

Ksiądz profesor Michał (Michael) Heller (ur. 1936) jest bez wątpienia wybitną postacią współczesnej polskiej nauki i filozofii. Kosmolog, fizyk, filozof i wreszcie teolog – to określenia, które odsyłają do głównych obszarów jego działalności badawczej. Członek wielu akademii i międzynarodowych towarzystw naukowych, laureat wielu doktoratów *honoris causa*, jedyny Polak uhonorowany prestiżową nagrodą Templetona za wkład w budowanie mostów łączących naukę i religię – to tylko nieliczne z określeń, które najłatwiej znaleźć w jakże licznych materiałach na jego temat. Jego dorobek liczy kilkaset prac i publikowany był w wielu prestiżowych czasopismach oraz wydawnictwach. Michał Heller znany jest również szeroko w Polsce jako doskonały popularyzator filozofii i kosmologii. Przy tym wszystkim jest on osobą niezwykle skromną, inspirującą i... dowcipną (znane jest jego zamiłowanie do gier słownych). Trudno w tak niewielkiej książce przybliżyć fenomen myśli i dzieła Michała Hellera, mimo to podjęliśmy się tego zadania, tworząc swoisty przewodnik po jego filozofii. Oczywiście żaden przewodnik nie zastąpi samej rzeczywistości (jak np. przewodnik po Luwrze nie zastąpi tego niezwykłego miejsca spotkania ze sztuką). Stwierdziliśmy, że przewodnik jest konieczny, bo ogrom dzieła Michała Hellera może być przytłaczający dla osób, które rozpoczynają przygodę ze studiowaniem jego myśli. Wszak mamy do czynienia z jednym z najbardziej płodnych i najdłużej pracujących twórczo współczesnych polskich filozofów.

Celem niniejszego przewodnika jest stworzenie pierwszego usystematyzowanego obrazu myśli Michała Hellera. Z uwagi na ograniczenia niniejszej publikacji wybraliśmy tylko najważniejsze wątki jego myśli, konsultując ten wybór z samym Autorem. Mamy zatem świadomość, że tak wiele jeszcze można napisać o myśli Hellera. Niech ta książka stanie się zatem zachętą do podjęcia trudu takich badań. Sądzimy, że warto podjąć takie wyzwanie, bo filozofia stworzona przez Michała Hellera jest jedną z najciekawszych prób stworzenia nowoczesnej filozofii, która pozwoli uwspółcześnić teologię, jednocześnie pozwalając zasypywać przepaści nieufności i niezrozumienia między teologią

a naukami przyrodniczymi. Mamy więc do czynienia z docenianą w skali globalnej propozycją budowy nowoczesnej filozofii uprawianej w kontekście wiary. Niegdyś filozofię taką nazywało się filozofią chrześcijańską, lecz za Autorem nie będziemy eksponować tej nieco wadliwej nazwy. W istocie jest to próba zbudowania nowoczesnej filozofii, która spełni nadzieje pokładane od wieków w tzw. „filozofii chrześcijańskiej”. Pisząc *ad mentem S. Thomae*, Heller stara się – podobnie jak niegdyś św. Tomasz z Akwinu – wyzyskać najnowsze osiągnięcia filozofii i nauki dla tworzenia współczesnej teologii. Heller postępuje jednak oryginalnie, nie podążając niewolniczo koleinami wydeptanymi przez liczne zastępy neoscholastyków. Mamy nadzieję, że niniejszy przewodnik pozwoli lepiej zrozumieć tę specyfikę myśli Hellera i stanie się zachętą do dalszych samodzielnych poszukiwań. Wszak filozofia Hellera to projekt otwarty – projekt, który nigdy się nie kończy.

Twórcy niniejszego opracowania wywodzą się z Krakowskiej Szkoły Filozofii w Nauce. Należą do dwóch pokoleń tejże Szkoły: Tadeusz Pabjan i Paweł Polak są bezpośrednimi uczniami Michała Hellera, a Kamil Trombik i Milena Cygan reprezentują kolejne, młodsze pokolenie. Pisząc niniejszy przewodnik, bazowaliśmy więc w dużej mierze na tym, jak sami rozumiemy myśl naszego Mistrza. Oczywiście wiadomo, że nie jest to jedyna perspektywa, staraliśmy się więc w miarę możliwości uwzględniać również istniejące interpretacje i głosy polemiczne spoza naszego kręgu.

Komentarze zawarte w pierwszej części niniejszej książki pomysłane są tak, że każdy paragraf można w zasadzie czytać osobno. Myśl Michała Hellera jest bowiem bardzo obfita w różnorodne wątki i oddziałuje w różnych kontekstach. Każdy paragraf przynosi więc syntetyczne opracowanie, które ma być przewodnikiem dla osób rozpoczynających studia nad myślą Michała Hellera. Mamy nadzieję, że doświadczeni filozofowie znajdą tu natomiast syntezy inspirujące do dalszych badań. Każdy z paragrafów powinien się stać w przyszłości przedmiotem osobnego opracowania i osobnej publikacji (niektóre w międzyczasie już doczekały się rozwinięć¹). Jeśli niniejsza książka zainspiruje kogoś do podjęcia takiego trudu, Autorzy będą mieć świadomość, że to opracowanie spełniło swoją rolę.

¹ Zob. np. K. Trombik, *The Idea of Mathematicity of the Universe as a “Locus Theologicus”*: Michael Heller and Representatives of “The Kraków School of Philosophy in Science”, „Religions” 2025, t. 16, nr 1, s. 54, doi: 10.3390/rel16010054.

Niniejszą pracą chcieliśmy również spopularyzować myśl Michała Hellera, choć jest to popularyzacja specyficzna – kierowana do filozofów i naukowców, a nie do przeciętnego czytelnika książek popularnych. Myśl Michała Hellera inspirowała bowiem do budowania mostów między różnymi obszarami poszukiwań naukowych. Mamy nadzieję, że ta książka przyczyni się też do tego dzieła budowania mostów i ożywiania interdyscyplinarnej dyskusji².

Niniejszą książką chcielibyśmy złożyć skromne wyrazy wdzięczności dla Naszego Mistrza. Wyrazy te muszą być z konieczności skromne..., bo nieskromne byłyby zupełnie nie na miejscu!

2 grudnia 2024 r.

*Paweł Polak
Tadeusz Pabjan
Kamil Trombik
Milena Cygan*

² Choć niniejsza monografia stanowi wspólne przedsięwzięcie, nad którym czuwali wszyscy autorzy (zarówno na etapie przygotowania koncepcji książki, jak i podczas opracowywania poszczególnych partii oraz formowania ostatecznej wersji monografii), poszczególne fragmenty były przygotowywane samodzielnie. Paweł Polak opracował zagadnienia metafizyczne (2.2), filozofię matematyki (2.3) i wybrane zagadnienia filozofii fizyki (par. 2.4.1, 2.4.2, 2.4.7) oraz polemikę z neoscholastykami (3.1). Zredagował też finalnie całą publikację. Tadeusz Pabjan opracował część o fizyce teoretycznej i kosmologii (2.1), większość zagadnień z obrębu filozofii fizyki i kosmologii (2.4.3–2.4.6) oraz zagadnienia związane z relacjami nauka–wiara i teologią nauki (2.4), a także większość rozdziału 3. Milena Cygan opracowała słownik podstawowych terminów oraz współredagowała z Pawłem Polakiem wybór tekstów źródłowych. Kamil Trombik przygotował część biograficzną (rozd. 1), fragment rozdziału 2 (2.2.4), a także rozdział 4, poświęcony oddziaływaniu myśli Hellera w środowisku polskim i zagranicznym.

BIOGRAFIA MICHAŁA HELLERA

1.1. DZIECIŃSTWO I MŁODOŚĆ

Michał Heller urodził się 12 marca 1936 roku w Tarnowie. Jego rodzicami byli Kazimierz, inżynier o polsko-austriackim pochodzeniu, oraz Zofia (z domu Strugalewicz), nauczycielka urodzona na Ukrainie, w rodzinie szlacheckiej³. Pierwsze lata życia Michała Hellera naznaczone były piętnem II wojny światowej. Po wydarzeniach z września 1939 roku rodzina Hellerów uciekła do Lwowa, skąd niespełna rok później została wysiedlona we wschodnie rejony Syberii⁴.

Rodzina Hellerów powróciła do rodzinnego Tarnowa dopiero po wojnie, w 1946 roku. Dziesięcioletni Michał wykazywał już wtedy zainteresowanie wiedzą przyrodniczą. Pierwsze kontakty z nauką miał jeszcze podczas zsyłki, studiując m.in. podręczniki, które otrzymał jako uczeń polskojęzycznej szkoły w Urbachu, do którego Hellerowie zostali przesiedleni w 1944 roku. Rozbudzanie zainteresowań naukowych zawdzięczał zarówno matce-nauczycielce, jak również ojcu, który należał do wszechstronnych intelektualistów i kładł nacisk na kształcenie syna w duchu interdyscyplinarności⁵. Jak wspomina Heller, „ojciec był

³ Matka Michała Hellera była Polką, w kraju zamieszkała jednak dopiero po wojnie polsko-bolszewickiej, zob. M. Mierzyńska, *Nie pytajcie dlaczego*, Kraków 2014.

⁴ Więcej na temat rodziny Hellerów w czasach zsyłki zob. M. Heller, *Wierzę, żeby rozumieć. Rozmawiają Wojciech Bonowicz, Bartosz Brożek, Zbigniew Liana*, Kraków 2016, s. 35–60. Należy też wspomnieć o książce autorstwa siostry Michała Hellera, która opisała losy rodziny z okresu zesłania na Syberię w: M. Mierzyńska, *Nie pytajcie dlaczego*, dz. cyt.

⁵ Kazimierz Heller był absolwentem Politechniki Wiedeńskiej i Lwowskiej.

człowiekiem renesansu: znał nie tylko swoją dziedzinę, ale też historię, sztukę i do tego kilka języków”⁶.

W Tarnowie Heller uczęszczał do IV Liceum Ogólnokształcącego. Po zdaniu matury wstąpił do miejscowego Seminarium Duchownego, gdzie w latach 1953–1959 odbył studia filozoficzno-teologiczne. Formacja intelektualna w polskich seminariach bazowała wtedy głównie na tradycji neoscholastycznej. W Tarnowie filozoficzne przedmioty wykładał wówczas m.in. ks. Stanisław Adamczyk, który prowadził zajęcia właśnie w oparciu o myśl tomistyczną. „To był okres takiej twardej filozofii tomistycznej, którą potem odrzuciłem”⁷ – wspominał Heller po latach. Główne dyscypliny filozoficzne, łącznie z filozofią przyrody, były według Hellera wykładane w sposób anachroniczny. W efekcie Heller stopniowo nabierał wątpliwości do sposobu uprawiania filozofii, jaki preferowano wówczas w polskim Kościele. Nie zmieniło to jednak jego nastawienia do wiary. Świecenia kapłańskie przyjął 26 kwietnia 1959 roku z rąk biskupa Karola Pękali, po czym rozpoczął posługę jako wikariusz w parafii w Ropczycach (obecnie woj. podkarpackie).

Równocześnie Heller rozwijał swoje zainteresowania naukowe. Już po przyjęciu święceń kapłańskich obronił pracę magisterską, napisaną pod kierunkiem ks. Stanisława Łacha, dotyczącą biblijnego opisu stworzenia świata zawartego w Księdze Rodzaju (tytuł pracy dyplomowej brzmiał *Współczesny stan egzegezy Rdz 1,1–2,4*). Niedługo po uzyskaniu tytułu magistra teologii podjął dalsze studia na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Tym razem były to już studia *stricto* filozoficzne, z naciskiem na filozofię przyrody, której studiowanie było zorganizowane na KUL w ramach dwóch sekcji: filozofii przyrody ożywionej oraz filozofii przyrody nieożywionej. Kierownikiem tych studiów był wówczas ks. Stanisław Mazierski – neotomista, wywodzący się ze środowiska wrocławskiego, a od kilku lat wykładowca na KUL. Kursy ogólnofilozoficzne oraz logikę poznawał Heller m.in. z wykładów o. Mieczysława Krapca i ks. Stanisława Kamińskiego.

Studia Hellera w środowisku KUL przypadały na okres formowania się tzw. lubelskiej szkoły filozoficznej, której celem była próba odnowy chrześcijańskiej filozofii w duchu tomizmu egzystencjalnego. Już wówczas Heller z rosnącym krytycyzmem podchodził do tego stylu uprawiania filozofii, uznając syntezę arystotelesowsko-tomistyczną za

⁶ M. Heller, *Wierzę, żeby rozumieć*, dz. cyt., s. 67.

⁷ Tamże, s. 73.

nieadekwatną do podejmowania problemów wyłaniających się wskutek rozwoju nauk matematyczno-empirycznych. To właśnie wyniki nauk szczegółowych (zwłaszcza fizyki, kosmologii i biologii ewolucyjnej) stanowiły dla Hellera punkt wyjścia filozoficznych analiz, a rozważanie konkretnych zagadnień obecnych w nauce zdawało się istotniejsze niż konstruowanie całościowych syntez wyjaśniających szereg rozmaitych zjawisk zachodzących w przyrodzie.

W 1965 roku Heller obronił pracę dyplomową dotyczącą interpretacji szczególnej teorii względności. Niedługo później zaczął prowadzić zajęcia dydaktyczne, zostając wykładowcą filozofii przyrody w seminarium duchownym w Tarnowie. Równocześnie przygotowywał rozprawę doktorską z kosmologii, zatytułowaną *Koncepcja seryjnych modeli Wszechświata i jej filozoficzne implikacje*. Obrona pracy odbyła się w 1966 roku na KUL. Zainteresowania kosmologią pogłębiał Heller w kolejnych latach, pracując nad rozprawą habilitacyjną pt. *Zasada Macha w kosmologii relatywistycznej*⁸.

1.2. ŚRODOWISKO KRAKOWSKIE

Pod koniec lat 60. XX wieku Heller zaczął nawiązywać szersze kontakty ze środowiskiem krakowskim. Pragnąc uzupełnić dotychczasową wiedzę z zakresu fizyki i kosmologii, uczęszczał jako wolny słuchacz na zajęcia prowadzone na Wydziale Fizyki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Tam miał okazję zetknąć się również z grupą uczonych podzielających podobne zainteresowania (zwłaszcza w obszarze teorii względności), m.in. z Andrzejem Staruszkiewiczem i Janem Weyssenhoffem. Wspólne zainteresowania zaowocowały organizacją nieformalnych seminariów naukowych. Warto dodać, że był to czas, kiedy wielu naukowców z UJ brało także udział w lokalnych spotkaniach poświęconych różnym zagadnieniom z pogranicza nauk i filozofii. Spotkania interdyscyplinarne organizował wówczas w Krakowie kard. Karol Wojtyła, a szczególnie istotną rolę w trakcie tych seminariów odgrywali właśnie fizycy z UJ. Z czasem – już po wyborze kard. Wojtyły na papieża w 1978 roku – to właśnie Heller przejmie organizację tych interdyscyplinarnych seminariów, przy okazji rozwijając ich formułę. Będzie już wtedy filozofem ściśle związanym z krakowskim środowiskiem akademickim.

⁸ Na podstawie tej pracy otrzymał Heller habilitację w 1969 roku.

Heller porzucił Lublin na rzecz Krakowa u progu lat 70. XX wieku. W 1972 roku został mianowany na docenta dawnego Wydziału Teologicznego UJ, który w tym czasie funkcjonował pod nazwą Papieski Wydział Teologiczny w Krakowie (na początku kolejnej dekady PWT został przekształcony w Papieską Akademię Teologiczną, a w 2009 roku – w Uniwersytet Papieski Jana Pawła II)⁹. Był to okres formowania się w Krakowie nowej generacji filozofów chrześcijańskich. Istotną rolę w organizowaniu tego środowiska miał kard. Wojtyła, którego inicjatywy doprowadziły z czasem do powstania Instytutu Filozofii (1976), a następnie Wydziału Filozoficznego na tej uczelni. Wojtyła kładł nacisk m.in. na zwiększanie kadry dydaktycznej, uformowanej już w duchu bardziej nowoczesnych – przynajmniej względem tomizmu – sposobów uprawiania refleksji filozoficznej¹⁰. Wojtyła dbał też o kontakty polskich filozofów z wiodącymi ośrodkami naukowymi za granicą. To właśnie w tym okresie, głównie dzięki jego staraniom, Heller odbył swój pierwszy wyjazd zagraniczny do Belgii.

Na początku lat 70. XX wieku filozofia przyrody była na PWT uprawiana jeszcze przez neoscholastyków – ks. Kazimierza Kłósaka oraz jego ucznia, ks. Tadeusza Wojciechowskiego. Podejście Hellera do uprawiania filozofii przyrody było odmienne, co szybko znalazło w środowisku krakowskim licznych sympatyków. Heller dał się już wtedy poznać jako myśliciel niesystemowy, tzn. jako krytycznie nastawiony wobec prób budowania całościowego obrazu świata (pretendującego do miana „wiedzy pewnej”) w oparciu o zbiór filozoficznych założeń („niepodważalnych fundamentów”) dotyczących natury bytu czy specyfiki ludzkiego poznania. Uprawiał refleksję filozoficzną w ścisłym

⁹ Wydział Teologiczny został usunięty ze struktur Uniwersytetu Jagiellońskiego decyzją władz komunistycznych w 1954 roku. Mimo niesprzyjających okoliczności wydział ten nadal funkcjonował jako jednostka kościelna. Istnienie tego ośrodka „pod zarządem jednego Zwierzchnictwa Kościelnego” potwierdził kilka lat później Dekret Kongregacji Seminariów i Studiów Uniwersyteckich (1959). Począwszy od lat 60. XX wieku rozpoczął się długi okres walki o autonomię i uznanie tej uczelni na arenie państwowej. Istotnym wydarzeniem wieńczącym wieloletnie wysiłki krakowskiego środowiska było m.in. motu proprio *Beata Hedvigis* Jana Pawła II z 1981 roku, mocą którego ustanowiono Papieską Akademię Teologiczną w Krakowie.

¹⁰ K. Trombik, *Jak rodziła się filozofia na Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie? Zarys historyczny do roku 1991*, w: *40 lat filozofii w uczelni papieskiej w Krakowie*, red. J. Jagiełło, Kraków 2018, s. 15–38; K. Trombik, *Stworzyć płaszczyznę wolności myśli. Wkład Karola Wojtyły w powstanie Wydziału Filozoficznego Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie*, „Ethos” 2022, t. 137, nr 35, s. 255–276.

kontakcie z naukami, przekraczając tym samym zakorzenione u wielu neoscholastyków podejście separacjonistyczne (radykałnie oddzielające płaszczyznę epistemologiczną nauk i filozofii). Uważał, że klasyczne problemy filozoficzne są uwikłane w liczne teorie naukowe, a celem filozofii przyrody powinna być analiza konkretnych zagadnień, z uwzględnieniem wyników współczesnej metodologii nauk.

Pogłębiona współpraca Hellera z lokalnym środowiskiem naukowym zaowocowała wieloma inicjatywami. U progu lat 70. Heller był jednym z inicjatorów Krakowskiej Grupy Kosmologicznej, która m.in. powołała do życia periodyk naukowy „Acta Cosmologica”, wydawany od 1973 roku przez Obserwatorium Astronomiczne UJ¹¹. Heller w tym czasie publikował już artykuły naukowe z zakresu fizyki i kosmologii (m.in. w takich czasopismach jak „Postępy Astronomii”, „Astrophysics and Space Science”, „Acta Physica Polonica B”, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”), a także liczne prace z pogranicza nauki, filozofii i teologii. Krakowski uczoney dał się poznać również jako popularyzator nauki, a jego teksty kierowane do szerszego grona odbiorców publikowały głównie „Tygodnik Powszechny” oraz miesięcznik „Znak”. Kompetencje naukowe w połączeniu z talentem popularyzatorskim Hellera zostały docenione przez czytelników. W latach 70. nakładem krakowskiego Znak ukazały się pierwsze jego książki: *Wobec Wszechświata* (1970), *Spotkania z nauką* (1974) i *Początek świata* (1976), które świadczyły o nowatorskim – przynajmniej w kontekście polskim – podejściu do problematyki z pogranicza nauki i filozofii.

Heller dał się poznać jako myśliciel zafascynowany światem współczesnej nauki, ale także jako filozof uwrażliwiony na najnowsze dokonania w zakresie logiki i powojennej metodologii nauk, która znacząco przeobraziła popularne w pierwszej połowie XX wieku neopozytywistyczne rozumienie nauki. Szczególny obszar zainteresowań badawczych Hellera dotyczył konkretnych problemów filozoficznych – jak np.: materia, czas, przestrzeń, ewolucja, życie – uwikłanych w teorie naukowe. Uważał, że odkrycia naukowe wprowadziły fundamentalne zmiany w dotychczasowym obrazie świata, a rozwój teorii naukowych

¹¹ Krakowska Grupa Kosmologiczna była grupą nieformalną, jednakże odnotowała znaczące wyniki, rozwijając owocny program badawczy (zob. np. K. Maślanka, *Od kosmologii do teorii liczb. Próba apologii*, Kraków 2013; E. Malec, *Relatywiści, kosmologowie i astrofizycy relatywistyczni w Krakowie w latach 1945–2015*, <https://ztwa.ift.uj.edu.pl/pl/history> [data dostępu: 19.03.2025]).

wymaga zarazem istotnych przeobrażeń na polu filozofii, zwłaszcza metafizyki¹².

Heller nie był zwolennikiem odnowy zakorzenionej w polskim Kościele nurtu neotomistycznego. Po II Soborze Watykańskim (1962–1965), który programowo otwierał się na współczesną kulturę (w tym również na nowe kierunki intelektualne, co w efekcie spowodowało proces istotnych przemian w katolickiej teologii), Heller usiłował stworzyć alternatywne, bardziej nowoczesne podejście do uprawiania filozofii, które byłoby zgodne z naukowym obrazem świata, a zarazem niesprzeczne z chrześcijańską doktryną¹³. Krakowskie środowisko filozoficzne sprzyjało tego typu poszukiwaniom, a Heller szybko zaszczerpił wśród lokalnych myślicieli chrześcijańskich fascynację współczesnymi naukami i najnowszymi kierunkami filozofii, zwłaszcza z kręgu angloamerykańskiego. Jednym z pierwszych – i zarazem najbardziej aktywnych filozoficznie – współpracowników Hellera na tym polu był ks. Józef Życiński.

Pod koniec lat 70. Heller i Życiński zaczęli na szerszą skalę organizować krakowskie środowisko naukowe. Przez kolejne lata obaj uczeni odgrywali kluczową rolę w formowaniu się Wydziału Filozoficznego na Papieskiej Akademii Teologicznej, działali też w wielu obszarach z ramienia powołanej przez nich nieformalnej instytucji o nazwie Ośrodek Badań Interdyscyplinarnych (OBI), w działalność którego zaangażowanych było wielu lokalnych naukowców i filozofów¹⁴. W ramach OBI prowadzono badania naukowe, wydawano książki i czasopismo „Zagadnienia Filozoficzne w Nauce”, organizowano również publiczne konwersatoria i konferencje¹⁵, na których spotykali się uczeni (zwłaszcza fizycy), filozofowie oraz teologowie dyskutujący kluczowe

¹² Zob. np. M. Heller, *Początek świata*, Kraków 1976.

¹³ Zob. P. Polak, J. Rodzeń, *The Science-Religion Relationship in the Academic Debate in Poland, 1945–1998*, „European Journal of Science and Theology” 2021, t. 17, nr 6, s. 1–17.

¹⁴ Zob. K. Trombik, *The Origin and Development of the Center for Interdisciplinary Studies: A Historical Outline*, „Philosophical Problems in Science/Zagadnienia Filozoficzne w Nauce” 2019, nr 66, s. 271–295.

¹⁵ W latach 80. XX wieku zorganizowano kilka wydarzeń naukowych o międzynarodowym charakterze, m.in. symposium Galileuszowskie pt. „The Galileo Affair: a Meeting on Faith and Science” (w związku z przypadającą w 1983 roku rocznicą procesu Galileusza) oraz symposium „Newton and the New Direction in Science” (1987), zorganizowane z okazji 300. rocznicy wydania *Principiów* Newtona.

problemy z pogranicza filozofii i nauk matematyczno-empirycznych (więcej na temat działalności OBI w rozdziale 4). Współpraca Hellera i Życińskiego trwała przez wiele lat i zaowocowała m.in. kilkoma wspólnymi publikacjami książkowymi, zainicjowanymi pozycją pt. *Wszechświat i filozofia. Szkice z historii i filozofii nauki* (1980)¹⁶. W latach 80. XX wieku wydali wspólnie poczytne książki, m.in. *Drogi myślących* (1983)¹⁷, *Wszechświat – maszyna czy myśl? Filozofia mechanicyzmu: powstanie – rozwój – upadek* (1988)¹⁸.

W latach 80. XX wieku Heller był już jednym z najbardziej aktywnych i cenionych polskich myślicieli specjalizujących się w zakresie filozofii przyrody. Każdego roku publikował wiele artykułów w prestiżowych czasopismach polskich i zagranicznych (m.in. „The Astronomy Quarterly”, „Foundations of Physics”, „Classical and Quantum Gravity”, „The Review of Metaphysics”), wydawał też liczne monografie w j. polskim (publikowane m.in. przez PWN) i angielskim. W tym okresie Heller inicjował prace nad wieloma koncepcjami i ideami, które rozwijał w późniejszych latach, jak np. projekt „filozofii w nauce”, koncepcja matematyczności (racjonalności) świata czy idea teologii nauki¹⁹. Dzięki licznym wyjazdom naukowym i członkostwie w Watykańskim Obserwatorium Astronomicznym Heller miał możliwość rozwijania działalności interdyscyplinarnej także poza granicami Polski²⁰. Był również stałym gościem interdyscyplinarnych seminariów w Castel Gandolfo – cyklicznych spotkań naukowców i filozofów, organizowanych z inicjatywy Jerzego Janika oraz Jana Pawła II od 1980 roku²¹. Papież bardzo cenił naukowe kompetencje Hellera, a w dowód uznania za zasługi nadał mu w 1994 roku tytuł „prałata honorowego Ojca Świętego”.

¹⁶ M. Heller, J. Życiński, *Wszechświat i filozofia: szkice z filozofii i historii nauki*, Kraków 1980.

¹⁷ M. Heller, J. Życiński, *Drogi myślących*, Kraków 1983.

¹⁸ M. Heller, J. Życiński, *Wszechświat – maszyna czy myśl? Filozofia mechanicyzmu: powstanie – rozwój – upadek*, Kraków 1988.

¹⁹ Zob. M. Heller, *Jak możliwa jest „filozofia w nauce”?*, „Studia Philosophiae Christianae” 1986, t. 22, nr 1, s. 7–19.

²⁰ Aktywności międzynarodowej sprzyjała Hellerowi m.in. znajomość kilku języków obcych, w tym angielskiego i francuskiego.

²¹ Seminaria w Castel Gandolfo stanowiły kontynuację wcześniejszych interdyscyplinarnych spotkań organizowanych w Krakowie przez Jana Pawła II. Zob. np. J. Janik, *Nauka – religia – dzieje*, w: *Nauka – religia – dzieje. Seminarium w Castel Gandolfo, 16–19 sierpnia 1980 roku*, red. J. Janik, Rzym 1981, s. 5–12.

W 1985 roku Heller został mianowany profesorem nadzwyczajnym Wydziału Filozoficznego Papieskiej Akademii Teologicznej. W tym czasie miał już spore grono uczniów i współpracowników, których angażował w prace naukowe i działalność OBI²². Na Wydziale Filozoficznym kierował Katedrą Filozofii Przyrody Nieożywionej. Profil działalności Hellera i formowanego przez niego środowiska znacząco wykraczał poza ramy tomistycznej filozofii przyrody i stanowił swoiste *novum* na intelektualnej mapie Polski, zwłaszcza w kontekście innych ośrodków katolickich w kraju, jak Katolicki Uniwersytet Lubelski czy Akademia Teologii Katolickiej w Warszawie, które w znacznie większym stopniu pielęgnowały tradycje neoscholastyczne. Heller pozostawał myślicielem krytycznie nastawionym wobec systemowych filozofii²³ i przeciwnikiem koncepcji radykalnego izolacjonizmu nauki i filozofii, który to pogląd podzielano w niektórych odłamach tomizmu. Punktem wyjścia dla filozoficznych analiz były dla Hellera ustalenia współczesnych nauk, a nie bezkrytyczna wierność filozoficznej tradycji. Uważał, że zadaniem nowoczesnej filozofii przyrody jest analizowanie konkretnych problemów obecnych w naukach matematyczno-empirycznych, z wykorzystaniem zdobyczy współczesnej logiki i ustaleń filozofii nauki (zwłaszcza w wydaniu Poppera i jego następców). Inspirację stanowili dla niego również filozofujący naukowcy, jak Schrödinger, Dirac, Einstein czy Bohr, a z wcześniejszych epok – Newton oraz Leibniz.

1.3. UCZONY ŚWIATOWEJ SŁAWY

W 1990 roku Heller uzyskał stopień profesora zwyczajnego, przyznano mu również nominację na członka Papieskiej Akademii Nauk. Niebawem objął stanowisko rektora Instytutu Teologicznego w Tarnowie. Jego niekwestionowany dorobek w zakresie kosmologii, filozofii przyrody, historii i filozofii nauki, relacji nauka–religia i filozofii

²² Do grona pierwszych doktorantów Hellera należeli m.in. Krzysztof Turek (fizyk z Zakładzie Fizyki Ciała Stałego Instytutu Metalurgii Wydziału Metalurgicznego AGH w Krakowie) oraz Marek Szydłowski (fizyk, związany przez lata z UJ).

²³ M. Heller, *Nowa fizyka i nowa teologia*, Tarnów 1992; M. Heller, *Przeciw fundacjonizmowi*, w: *Sensy i nonsensy w nauce i filozofii*, red. M. Heller, J. Mączka, J. Urbaniec, Kraków–Tarnów 1999.

matematyki zapewniał mu coraz większą rozpoznawalność w kraju i za granicą. Heller był bardzo aktywny naukowo: publikował po 20–30 tekstów rocznie, inicjował i uczestniczył w licznych wydarzeniach naukowych o zasięgu międzynarodowym, nadal też koordynował prace OBI (przejął wtedy wiele obowiązków organizacyjnych w związku z nominowaniem Życińskiego na biskupa tarnowskiego w 1990 roku). Idea „filozofii w nauce” weszła wówczas w stadium dojrzałości i była realizowana w praktyce przez Hellera, a coraz śmiej także przez grono jego współpracowników²⁴.

W latach 90. XX wieku Heller dał się poznać jako autor cenionych podręczników akademickich, np.: *Teoretyczne podstawy kosmologii. Wprowadzenie do globalnej struktury czasoprzestrzeni* (1988)²⁵, *Osobliwy Wszechświat – wstęp do teorii klasycznej osobliwości kosmologicznej* (1991)²⁶, *Filozofia nauki. Wprowadzenie* (1992)²⁷, *Filozofia świata. Wybrane zagadnienia i kierunki filozofii przyrody* (1992)²⁸, *Mechanika kwantowa dla filozofów* (1996)²⁹. Publikował także sporo na temat problemów z pogranicza nauki i teologii, czego przykładem są takie książki, jak *Nowa fizyka i nowa teologia* (1992)³⁰ czy napisana wspólnie z Życińskim praca pt. *Dylematy ewolucji* (1990)³¹. Ta ostatnia pozycja w założeniu była skierowana przeciwko różnym odmianom naiwnego kreacjonizmu (który w tym czasie – głównie za sprawą przekładów książek amerykańskich kreacjonistów, np. J.W.G. Johnsona – zaczął rozpowszechniać się w Polsce) i miała dostarczać argumentów na rzecz tezy, że możliwe jest pogodzenie chrześcijańskiej doktryny o stworzeniu z obrazem świata wyłaniającym się z teorii ewolucji. Zgodność teologii i nauki podkreślał Heller także przy okazji dyskusji z przedstawicielami „nowego ateizmu” – dobrym przykładem jest dyskusja z Richardem

²⁴ K. Trombik, *Koncepcje filozofii przyrody w Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie w latach 1978–1993. Studium historyczno-filozoficzne*, Kraków 2021, s. 228–229.

²⁵ M. Heller, *Teoretyczne podstawy kosmologii. Wprowadzenie do globalnej struktury czasoprzestrzeni*, Warszawa 1988.

²⁶ M. Heller, *Osobliwy wszechświat*, Warszawa 1991.

²⁷ M. Heller, *Filozofia nauki. Wprowadzenie*, Kraków 1992.

²⁸ M. Heller, *Filozofia świata. Wybrane zagadnienia i kierunki filozofii przyrody*, Kraków 1992.

²⁹ M. Heller, *Mechanika kwantowa dla filozofów*, Tarnów 1996.

³⁰ M. Heller, *Nowa fizyka i nowa teologia*, Tarnów 1992.

³¹ M. Heller, J. Życiński, *Dylematy ewolucji*, Kraków 1990.

Dawkinsem, jednym z najbardziej znanych popularyzatorów biologii ewolucyjnej, wyemitowana w programie BBC „Heart of the Matter” (odc. „God under the microscope”) w 1996 roku.

W 2000 roku Heller został mianowany dziekanem Wydziału Teologicznego w Tarnowie (ośrodek pozostawał w ramach strukturalnych PAT, a później UPJPII), nadal też prowadził zajęcia w Krakowie i angażował się w działalność lokalnego środowiska akademickiego. Za swoją badawczą aktywność Heller otrzymał m.in. Nagrodę Naukową im. Mikołaja Kopernika Fundacji Miasta Krakowa, przyznaną przez Polską Akademię Umiejętności. Największym wyróżnieniem była natomiast prestiżowa Nagroda Templetona, przyznana Hellerowi w 2008 roku za pokonywanie barier między nauką a religią. Środki finansowe z nagrody w wysokości ok. 1,6 mln dolarów zostały przekazane na utworzenie Centrum Kopernika Badań Interdyscyplinarnych – jednostki badawczo-dydaktycznej współtworzonej przez uczonych z dwóch krakowskich uczelni (macierzystego dla Hellera UPJPII oraz Uniwersytetu Jagiellońskiego, skąd wywodziło się wielu jego współpracowników), która z założenia miała kontynuować działalność wcześniejszego OBI. Laureat Nagrody Templetona został dyrektorem tej instytucji. Centrum Kopernika od wielu lat działa w podobnych obszarach, w których działał sam Heller: prowadzi badania interdyscyplinarne, organizuje różne wydarzenia naukowe, popularyzuje naukę oraz inicjuje i włącza się w liczne inicjatywy dydaktyczne, kierowane do studentów oraz innych osób zainteresowanych naukami i filozofią.

W XXI wieku Heller stał się jednym z najbardziej rozpoznawalnych polskich filozofów chrześcijańskich. Kolejne nagrody i wyróżnienia stanowiły potwierdzenie, że jego dorobek zyskał powszechne uznanie nie tylko w świecie akademickim, ale także w innych obszarach kultury. Liczne książki Hellera, np. *Kosmologia kwantowa* (2002)³², *Sens życia i sens Wszeczeńświata. Studia z teologii współczesnej* (2002)³³, *Filozofia i wszechświat. Wybór pism* (2006)³⁴, *Pojmawalny wszechświat* (wraz z George’em Coyne’em, 2007)³⁵, *Elementy filozofii przyrody* (wraz z Tadeuszem Pabjanem, 2007)³⁶, *Ostateczne wyjaśnienia wszechświata*

³² M. Heller, *Kosmologia kwantowa*, Warszawa 2002.

³³ M. Heller, *Sens życia i sens Wszeczeńświata. Studia z teologii współczesnej*, Tarnów 2002.

³⁴ M. Heller, *Filozofia i wszechświat. Wybór pism*, Kraków 2006.

³⁵ G.V. Coyne, M. Heller, *Pojmawalny wszechświat*, Warszawa 2007.

³⁶ M. Heller, T. Pabjan, *Elementy filozofii przyrody*, Tarnów 2007.

(2008)³⁷, *Podglądanie wszechświata* (2008)³⁸, *Filozofia przypadku – kosmiczna fuga z preludium i codą* (2011)³⁹, *Filozofia kosmologii. Wprowadzenie* (2013)⁴⁰, *Stworzenie i początek wszechświata* (wraz z Tadeuszem Pabjanem, 2013)⁴¹, *Granice nauki* (2014)⁴² – były bardzo wysoko oceniane i do dziś cieszą dużym zainteresowaniem, o czym świadczą kolejne wznowienia, a w przypadku niektórych także tłumaczenia na języki obce. Prace te stanowią istotny wkład w najnowszą naukę polską, zwłaszcza w zakresie kosmologii, filozofii przyrody, historii i filozofii nauki oraz relacji nauka–religia. Obecnie dorobek Hellera, liczony od jego pierwszych publikacji, obejmuje ponad 70 książek i przeszło tysiąc artykułów (w tym recenzji i tekstów popularnonaukowych). W dorobku tym można znaleźć prace wielokrotnie cytowane w literaturze naukowej, także przez autorów spoza Polski⁴³.

Imponujące są również dydaktyczne osiągnięcia Hellera. W okresie obejmującym ok. 50 lat był nauczycielem i wychowawcą wielu generacji filozofów. W trakcie swojej ścieżki naukowej wypromował ponad 20 doktorów i kilkudziesięciu magistrów. Większość uczniów Hellera pozostała aktywna w polskim środowisku akademickim. W gronie bezpośrednich wychowanków krakowskiego uczonego byli m.in.: Marek Szydłowski, Tadeusz Sierotowicz, Marek Biesada, Wiesław Wójcik, Zbigniew Wolak, Michał Kokowski, Jacek Dembek, Adam Olszewski, Jacek Dębiec, Robert Janusz, Paweł Polak, Tadeusz Pabjan, Wojciech Grygiel, Łukasz Mściślawski. Wielu uczniów, a także współpracowników Hellera, zalicza się obecnie do przedstawicieli tzw. „Krakowskiej Szkoły Filozofii w Nauce”, której członkowie od wielu lat realizują w praktyce zainicjowaną przez krakowskiego uczonego ideę „filozofii w nauce”, kontynuując dzieło pozostawione przez twórcę tej nowatorskiej koncepcji uprawiania filozofii (zob. rozdział 4).

³⁷ M. Heller, *Ostateczne wyjaśnienia wszechświata*, Kraków 2008.

³⁸ M. Heller, *Podglądanie Wszechświata*, Kraków 2008.

³⁹ M. Heller, *Filozofia przypadku. Kosmiczna fuga z preludium i codą*, Kraków 2011.

⁴⁰ M. Heller, *Filozofia kosmologii. Wprowadzenie*, Kraków 2013.

⁴¹ M. Heller, T. Pabjan, *Stworzenie i początek wszechświata: teologia, filozofia, kosmologia*, Kraków 2013.

⁴² M. Heller, *Granice nauki*, Kraków 2014.

⁴³ Wybór prac Hellera – zwłaszcza książek i szeroko oddziałujących artykułów – dostępny w sekcji „Bibliografia” niniejszej książki.